

Н. Д. Потапчуккандидат психологічних наук,
старший науковий співробітник науково-дослідного відділу
Національна академія державної прикордонної служби України
імені Богдана Хмельницького

ОСОБЛИВОСТІ ПОВЕДІНКИ НАСЕЛЕННЯ В УМОВАХ НАДЗВИЧАЙНОЇ СИТУАЦІЇ ЯК ЧИННИК ВИНИКНЕННЯ ТА ПОШИРЕННЯ ЧУТОК

У статті розглядаються особливості поведінки та психічного стану людей в умовах надзвичайної ситуації; описано зв'язок між поведінкою постраждалих в зоні лиха та появою чуток серед них. Також у статті подано детальну характеристику динаміки стану осіб, які зазнали впливу надзвичайної ситуації та типові прояви поведінки людей у важких умовах.

Ключові слова: чулки, поведінка, психічний стан, надзвичайна ситуація.

Постановка проблеми. З кожним роком із розвитком цивілізації, із застосуванням нових технологій, прогресом наукових досліджень посилюється тенденція інтенсифікації загрози техногенних катастроф. Відповідно, пересічні люди все частіше мають справу з нештатними, надзвичайними ситуаціями. Такі ситуації в повсякденному житті визначають різними словами, які мало відрізняються за значенням: «важкі», «складні», «особливі», «ризиковані», «небезпечні», «особливо небезпечні», «критичні», «кризові», «стресові», «загрозливі», «надзвичайні», «екстремальні». Родовим загальним поняттям для них є останнє. Екстремальні ситуації – це ситуації, які для людини є незвичайні, фізично і психологічно важкі, часто пов'язані з ризиком для життя і вимагають від неї неймовірно великого напруження внутрішніх сил, емоційно-вольової стійкості та оптимального використання власних можливостей для досягнення успіху безпеки [4, с. 446].

Успішне застосування способів забезпечення безпеки людей при надзвичайних ситуаціях (НС), а також розробка оптимальної стратегії їх евакуації та порятунку багато в чому залежать від знання психологічних аспектів поведінки людини в екстремальних умовах. Адже раптова зміна зовнішніх психологічних чинників викликає підвищення внутрішньої мобілізації, енергійності, рішучості, стійкості або погіршення психічних функцій: апатію, страх, хаотичність дій, загальмованість аж до повної відмови від дій. Це стосується як рятувальників, так і потерпілих. Практика свідчить, що населення в умовах НС може поводитися по-різному: не підкорятися вказівкам, створювати нервозну атмосферу, панікувати (кричати, плакати, втікати) тощо.

Аналіз особливостей поведінки людей в екстремальних ситуаціях свідчить, що прояв активності або пасивності дій із забезпечення своєї

безпеки великою мірою зумовлений наявністю досвіду поведінки людини в ситуації, її поінформованістю про наявну ситуацію. Однак відсутність у людей практичних навичок поведінки у небезпечній ситуації, їхня емоційна неврівноваженість та недовіра до професійних дій рятувальників, інформаційний вакуум чи дезінформація в зоні лиха сприяють виникненню та поширенню серед населення різноманітних чуток. Проте в науковій літературі це явище описане недостатньо і тому потребує більш детального вивчення.

Ступінь розробленості проблеми. Проблеми психічних станів людини розглядали у своїх дослідженнях такі науковці, як Л. Гримак, В. Лебедєв, В. Моляко, Т. Немчин, О. Прохоров та ін. [9]. Крім того, емоційні стани, що виникають у людини внаслідок дії НС, досліджувалися такими вченими, як: М. Дяченко, Л. Кандибович, В. Пономаренко [6] та іншими. Також доцільно зазначити, що динаміка стану осіб, які зазнали впливу НС, детально описується у підручнику «Підготовка пожежного-рятувальника: теорія та практика» за загальною редакцією С. Парталіяна [4]. Водночас, попри інтенсивне вивчення проблеми психічних станів, особливості поведінки населення в умовах НС є ще недостатньо вивченими в наукових джерелах.

Мета. На основі викладеного матеріалу можна сформулювати завдання дослідження, яке полягає у вивченні особливостей поведінки населення в умовах надзвичайних ситуацій, як чинника виникнення та поширення чуток.

Виклад основного матеріалу. Результати вивчення катастроф свідчать про те, що у виникненні психічних порушень у людини провідна роль належить не самій НС, а тому, наскільки сама людина сприймає, переживає та інтерпретує цю подію. Будь-яка ситуація як багатofакторне явище

може бути надзвичайною, якщо вона сприймається та інтерпретується як особистісно значима, а саме переживання зі своєю інтенсивністю та тривалістю може перевищити індивідуальні компенсаторні ресурси цієї особистості.

Аналіз результатів досліджень [2; 4], котрі проводилися в нашій країні та за кордоном свідчить про те, що в умовах катастроф і стихійних лих, нервово-психічні порушення в значній частині населення проявляються в діапазоні від стану дезадаптації й невротичних, неврозоподібних реакцій до реактивних психозів. Їхній перебіг залежить від багатьох чинників: віку, статі, рівня вихідної соціальної адаптації; індивідуальних характерологічних особливостей; додаткових чинників, які існували до виникнення надзвичайної ситуації (самотність; піклування про дітей чи хворих родичів; вагітність; хвороба та ін.).

У певній мірі зрозуміти поведінку населення в умовах НС дозволяє теорія установки Д. Узнадзе [11]. За цією теорією поведінка особистості може протікати на двох рівнях – імпульсивна чи регульована свідомістю. У першому випадку спрямованість поведінки визначається установкою, що виникає при взаємодії потреб людини і ситуації, в якій вони актуалізуються. На більш високому рівні поведінки людина не підкоряється імпульсу, а знаходить такий вид поведінки, за який може взяти на себе відповідальність. Це відбувається завдяки механізму об'єктивності, згідно з яким людина протиставляє себе зовнішньому середовищу, починає усвідомлювати дійсність такою, яка вона є, і об'єктивувати свою поведінку. Водночас не кожна людина здатна протистояти негативному впливу НС і як результат цього – виникнення негативних психічних станів.

У динаміці стану осіб, які зазнали впливу НС, фахівці виділяють чотири послідовні фази або стадії [4, с. 448–449]:

1. «Гострий емоційний шок». Розвивається одразу після НС й триває від 3 до 5 годин. Ця фаза характеризується загальною психічною напругою, граничною мобілізацією психофізіологічних резервів, загостренням сприйняття й збільшенням швидкості розумових процесів, проявами безрозсудної сміливості (особливо при порятунку близьких) при одночасному зниженні критичної оцінки ситуації, але збереженні здатності до доцільної діяльності.

2. «Психофізіологічна демобілізація». Тривалість – до трьох діб. Для абсолютної більшості настання цієї стадії пов'язане з першими контактами з тими, хто одержав травми, і з тілами загиблих, з розумінням масштабів трагедії («стрес усвідомлення»). Дана фаза характеризується найбільш істотним погіршенням самопочуття й психоемоційного стану з перевагою почуття розгубленості, панічних реакцій (нерідко – ірраціональної спрямованості), зниженням моральної нормативності

поводження, зниженням рівня ефективності діяльності й мотивації до неї, депресивними тенденціями, деякими змінами функцій уваги й пам'яті (як правило, люди не можуть досить чітко згадати, що вони робили в ці дні).

3. «Стадія дозволу». За даними суб'єктивної оцінки, поступово стабілізується настрій і самопочуття. Однак зберігається знижений емоційний фон, обмеження контактів із навколишніми, гіпомімія (маскоподібність обличчя), зниження інтонаційного забарвлення мови, сповільненість рухів. До кінця цього періоду з'являється бажання «виговоритися», реалізоване вибірково, спрямоване переважно на осіб, які не були очевидцями стихійного лиха, і супроводжуване деяким ажіотажем.

4. «Стадія відновлення». Проявляється в активізації міжособистісного спілкування, починається процес нормалізації емоційного забарвлення мови й мімічних реакцій.

Слід зазначити, що поведінка людини в умовах НС багато в чому визначається таким психічним станом, як страх, який до визначених меж може вважатися фізіологічно нормальною реакцією, оскільки сприяє екстремній мобілізації фізичних і психічних ресурсів людини, необхідних для самозбереження. При подоланні цього відчуття здійснюються три основні стратегії: а) само- і взаємодопомога, тобто певна самоорганізація людини; б) смиренність, фаталізм; в) руйнівна паніка. Конструктивна поведінка людей в умовах НС великою мірою залежить й від рівня їх підготовленості до дій в цих умовах. Тому особливості поведінки людей в НС можуть бути такими [2]:

– вияви раціональної, адаптивної поведінки людини з психічним контролем за емоційним станом. Така поведінка є наслідком виконання інструкцій і розпоряджень керівництва у випадках НС. Адже виконання розпоряджень і інструкцій запобігає поширенню тривоги й занепокоєння серед людей і, водночас, не перешкоджає прояву особистої ініціативи у забезпеченні власного захисту;

– вияви, що носять негативний, патологічний характер, відрізняються відсутністю адаптації до ситуації, коли люди своєю нераціональною поведінкою і небезпечними діями самі збільшують число жертв і дезорганізують суспільний лад. У такому випадку з'являється «шокова загальмованість», за якою маса людей стає розгубленою та безініціативною, або навіть божевільною. Найчастішим наслідком «шокової загальмованості» є паніка.

Варто зауважити, що поведінка людини в умовах НС цілком залежать від індивідуальних особливостей її організму, типу вищої нервової діяльності, умов праці та виховання, поінформованості про події й ступінь розуміння небезпеки. Тому в такій ситуації необхідно фіксувати та будь-яким чином контролювати чи ізолювати тих осіб, які здатні

індукувати власний страх і втягнути інших людей в небезпечну діяльність. Їхній вплив на оточуючих обов'язково має бути призупинений, оскільки може відбутися індукція (передача) їхніх дій іншим. Адже за умови браку достовірної інформації про ситуацію такі особи починають вигадувати та поширювати різноманітні чутки.

У психологічній літературі чутки визначаються як вид міжособистісної вербальної комунікації, в процесі якої певна інформація про реальні або вигадані події передається іншим людям [2; 5]. За свідченням В. Христенка [10], джерелами виникнення чуток можуть бути потерпілі, які не зовсім адекватно оцінили те, що сталося. Зазвичай, ці люди не бачать картину цілком, а перебувають у стані підвищеного емоційного напруження, яке іноді переходить у афективне. Все це не дає їм можливості оцінити ситуацію адекватно.

В умовах НС особливого поширення, на думку Я. Кальби [7], мають так звані «чутки-страховиська», які виникають в періоди соціальної напруги (стихийне лихо, війна, державний переворот тощо) і варіюють від просто песимістичних до відверто панічних. Поширенню такого виду чуток сприяє поведінка людей з активно-панічною реакцією на надзвичайні обставини – панікерів. Такі люди втрачають здатність реально сприймати події, стають збудженими, занадто рухливими, схожими на тварин, що загнані в пастку. В більшості випадків вони не в змозі визначити, де вороги, а де помічники, де небезпека, а де порятунк, і тому у стані підвищеного емоційного напруження самі починають додумувати якісь елементи події або всю подію цілком та поширювати чутки-страховиська. Також індикаторами паніки й різноманітних чуток стає поведінка демонстративних осіб – людей, які мають виразні рухи, що гіпнотизують силою елементів, помилковою впевненістю в доцільності своїх дій. Стаючи лідерами натовпу в надзвичайних обставинах, вони можуть створити загальне безладдя, яке швидко паралізує людей та позбавляє їх можливості взаємодопомоги, дотримуватись доцільних норм поведінки.

Як свідчить практика, лідером із поширення чуток в НС може бути своя чи чужа людина, агресор чи жертва, але обов'язково значуща особистість, яка виступає певним соціальним мірилом та поєднує в собі явне і приховане, відоме й невідоме. Подія, яка висвітлюється в чутках, як правило, викриває приховану реальність (ось, мовляв, як воно сприймається на перший погляд, а от що є насправді) та зачіпає актуальні потреби та інтереси багатьох людей. У перелік основних потреб, які задовольняються за допомогою чуток, входять: утилітарні потреби, потреби в престижі, в пізнанні, емотивні потреби [8].

Утилітарні потреби пов'язані з досягненням людьми певних цілей (оволодіння об'єктом ін-

формації, зміцнення позицій у групі, формування в людей певних думок, настроїв, спонукання їх до конкретної поведінки і т.д.). Механізмом реалізації даної потреби може виступати агресія: людина свідомо поширює чутки, щоб заподіяти біль іншим, говорить неправду і пліткує, роблячи з когось крайнього. В умовах НС люди, які розповсюджують чутки та переслідують утилітарні потреби, намагаються висвітлити у негативному світлі дії місцевої влади чи рятувальників, щоб сформувати в людей недовіру та негативне ставлення до них. При цьому особи, які формують та поширюють чутки серед населення, стають джерелом інформації, якому довіряють.

Потреба в престижі задовольняється в тому випадку, коли володіння інформацією ексклюзивного характеру підвищує престиж людини. В основі прагнення до престижу лежить ексгібіціонізм, тобто прагнення звернути на себе увагу інших, виділитися, похвалитися. Тому поширювачами чуток є навіть ті люди, які самі не вірять в їхній зміст. Повідомляючи оточуючим певні відомості, людина ніби піднімає саму себе у своїх очах («ніхто не знає, а я знаю!»). В людей створюється враження про певне «входження» носія ексклюзивної інформації в референтну групу, формується думка про нього як про людину, яка багато знає. В даному випадку чутка розглядається в якості товару. Не випадково, переказавши навіть найбезглуздішу «байку» від свого імені, людина, щоб залишатися послідовною, починає вигадувати аргументи на свою користь, клянеться в їх правдивості, вступає в суперечку з оточуючими, всіма силами прагне переконати їх у достовірності чуток. В умовах НС такі особи пов'язують довіру до чуток з довірою до самих себе. В разі, якщо їм не вірять, вони відчують сильний дискомфорт.

Емотивні потреби задовольняються за рахунок того, що чутки породжують сильні позитивні чи негативні емоції. Ті особи, які поширюють чутки, відчувають насолоду, задоволення від їх змісту, від реакції на них інших людей. Причиною розповсюдження чуток може бути агресія, ненависть у ставленні до конкретних людей (соціальних груп). В умовах НС завдяки чуткам можуть знаходити свою розрядку сильні негативні переживання людей (прагнення «виплеснути емоції», «хоч трохи полегшити душу»). У даному випадку діє механізм проєкції. Поширюючи чутки, людина несвідомо виражає свої страхи і сподівається на те, що сумніви і занепокоєння будуть розвіяні іншими. Тут важливу роль відіграє прагнення до отримання емоційної підтримки. Людина отримує підсвідоме полегшення від того, як адресат реагує на повідомлення – з подивом, переляком, захопленням, вдячністю. Для посилення враження від чуток інформація нерідко «творчо» збагачується її носієм неприємними подробицями. Такий механізм

особливо значний у тих людей, які незадоволені власним соціально-психологічним статусом та не знайшли місця в житті [8, с. 202].

Пізнавальні потреби та інтереси задовольняються чутками тоді, коли інформація про подію в людини повністю відсутня або неякісна. Низка авторів вказує на те, що важливою причиною для виникнення чуток є спотворення інформації при усній передачі «з вуст в уста». Чим довший ланцюжок, чим більша кількість людей бере участь у комунікативному процесі, тим значніше спотворюються відомості [1, с. 163]. В умовах важкої ситуації, з одного боку, гостра необхідність діяти для задоволення певних потреб, а з іншого – відсутність достовірної інформації про подію роблять людину нерозбірливою в оцінці її джерел.

Практика свідчить, що в умовах НС люди можуть ставати суб'єктами поширення чуток під впливом негативних емоційних переживань, зокрема:

На першій стадії «гострого емоційного шоку» в людини переважає почуття розпачу, прояви безрозсудної сміливості при одночасному зниженні критичної оцінки ситуації. В цей час чутки починають поширювати ті люди, які переслідують емотивні потреби і завдяки чуткам намагаються розрядити власні сильні негативні переживання (прагнення «виплеснути емоції», «хоч трохи полегшити душу»). У даному випадку діє механізм проєкції. Поширюючи чутки, особа несвідомо виражає свої страхи і сподівається на те, що сумніви і занепокоєння будуть розвіяні іншими. Тобто, на цій стадії важливу роль відіграє прагнення людини отримати емоційну підтримку в інших.

На другій стадії «психофізіологічної демобілізації» відбувається істотне погіршення самопочуття та психоемоційного стану з перевагою почуття розгубленості, панічних реакцій, зниження моральної нормативності поведінки та рівня ефективності діяльності й мотивації до неї, депресивними тенденціями. На цьому етапі людина свідомо поширює чутки, щоб заподіяти біль іншим, говорить неправду і пліткує, роблячи з когось «цапа-відбувайла», переслідуючи, таким чином, утилітарні потреби. Механізмом реалізації даної потреби може виступати як агресія, так і прагнення людини досягти певних цілей: оволодіти об'єктом інформації, зміцнити позиції у групі, сформувані в людей певні думки, настрої, спонукати їх до конкретної поведінки і т. д.

Третя «стадія дозволу» характеризується тим, що в людей поступово стабілізується настрій і самопочуття, з'являється бажання «виговоритися», реалізоване вибірково та спрямоване переважно на тих осіб, які не були очевидцями НС. Чутки на цій стадії з'являються, на нашу думку, тому, що інформація про подію в людей відсутня або по-

верхова. Задовольняючи за допомогою чуток свої пізнавальні потреби та інтереси, люди передають інформацію усно – «з вуст в уста». І чим довший ланцюжок, чим більша кількість людей бере участь у комунікативному процесі, тим значніше спотворюється інформація.

«Стадія відновлення». Проявляється в активізації міжособистісного спілкування, починається процес нормалізації емоційного забарвлення мови й мімічних реакцій. На цій стадії чутки з'являються тому, що люди, які їх поширюють, переслідують потребу в престижі, тобто прагнення звернути на себе увагу інших, виділитися, похвалитися. При цьому самі розповсюджувачі чуток в їхній зміст не вірять. Повідомляючи оточуючим певні відомості, людина ніби піднімає саму себе у своїх очах («ніхто не знає, а я знаю!»). А в оточуючих створюється враження про певне «входження» носія інформації в референтну групу, формується думка про нього як про людину, яка багато знає.

Досвід показує, що в умовах НС чуткам легше запобігти, аніж припинити. А. Китов порівнює людину, яка почула певну чутку, з голодною. За глибокого інформаційного голоду будь-яка чулка, навіть неймовірна, втамовує спрагу пізнання, принаймні, притуплює її, і інтерес до правдивої інформації втрачається [3, с. 174].

Варто зауважити, що сучасний розвиток засобів масової комунікації значно сприяє процесам виникнення й розповсюдження чуток серед великих груп населення в умовах НС, внаслідок чого й динаміка їх поведінки набуває більш складного характеру. При розповсюдженні відомостей у соціальних мережах чи мережах міжособистісного спілкування достовірність чуток не має жодного значення. Для формування чуток необхідними є принаймні дві умови: наявність предметної інформації й канал, по якому вона передається. Тому однією з умов запобігання поширенню чуток серед населення в умовах НС є надання правдивої інформації в засобах масової комунікації (ЗМІ) про ситуацію, про хід рятувальних робіт та ліквідацію наслідків лиха, а також активне залучення людей до таких видів робіт, щоб всі могли відчути себе причетними до важливих подій. При цьому інформаційні повідомлення мають проходити оперативну психологічну експертизу, тобто повинні бути засновані на знанні психологічних особливостей сприйняття й переробки людьми інформації в умовах стресу. В свою чергу, недолік інформації про подію сприяє появі чуток та будь-якого виду дезінформації.

Висновки з проведеного дослідження.

Таким чином, аналіз практичного досвіду ліквідації наслідків НС та літературних джерел свідчить про те, що поведінка населення в умовах НС може бути чинником виникнення та поширення

чуток. Цьому сприяють такі особливості та умови, як: поведінка демонстративних осіб та осіб із активно-панічною реакцією (панікерів) на надзвичайні обставини. У стані підвищеного емоційного напруження, не адекватно оцінивши ситуацію, такі люди самі починають вигадувати якісь події та розповсюджувати різноманітні чутки; поведінка «героїв» натовпу – соціально значущих осіб, які за допомогою формування і циркуляції чуток викривають приховану реальність та зачіпають актуальні потреби й інтереси багатьох людей; поведінка тих людей, які за допомогою чуток задовольняють власні потреби: утилітарні потреби, потреби в престижі, пізнавальні потреби, емотивні потреби; психологічні особливості людей, які легко сприймають чутки; відсутність правдивої інформації в засобах масової комунікації про ситуацію, про хід рятувальних робіт та ліквідацію наслідків лиха.

Перспективними напрямками подальших досліджень даної проблеми є виявлення стилів реагування органів виконавчої влади як чинника виникнення чуток в умовах НС.

Література:

1. Грачев Г.В. Манипулирование личностью: организация, способы и технологии информационно-психологического воздействия / Г.В. Грачев, И.К. Мельник. – М.: Алгоритм, 1999. – 235 с.
2. Экстремальна психологія: підручник / За заг. ред. проф. О.В. Тімченка. – К.: ТОВ «Август Трейд», 2007. – 502 с.
3. Китов А.И. Личность и перестройка: заметки психолога / А.И. Китов. – М.: Профиздат, 1990. – 179 с.
4. Підготовка пожежного-рятувальника: теорія та практика // Підручник пожежного-рятувальника / За загальною редакцією С.А. Парталіяна. – К., 2014. – 704 с.
5. Психологічна енциклопедія / Автор-упор. О.М. Степанов. – К.: «Академвидав», 2006. – 424 с.
6. Психологія вищої школи / М.И. Дьяченко, Л.А. Кандыбович, С.Л. Кандыбович. – СПб.: «Харвест», 2006. – 416 с.
7. Психологія мас: навчальний посібник / автор-упорядник Я.Є. Кальба. – Тернопіль: навчальна книга. – Богдан, 2012. – 208 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ref.trend.ru/669838.html>.
8. Столяренко А.М. Экстремальная психопедагогика / А.М. Столяренко. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2002. – 607 с.
9. Юрченко В.М. Теоретико-методологічні засади дослідження психічних станів людини: дис. ... доктора психол. наук: 19.00.01 / В.М. Юрченко. – К., 2009. – 452 с.
10. Христенко В.Є. Психологічні прийоми нейтралізації чуток в осередку надзвичайної ситуації / В.Є. Христенко // Проблеми екстремальної та кризової психології. – Збірник наукових праць. – Вип. 12, частина 2. – Харків: НУЦЗУ, 2012. – С. 143–150.
11. Узнадзе Д.Н. Теория установки / Д.Н. Узнадзе. – М.: изд-во ИПП, Воронеж: НПО «Модэк», 1997. – 286 с.

Потапчук Н. Д. Особенности поведения населения в условиях чрезвычайной ситуации как фактор возникновения и распространения слухов

В статье рассматриваются особенности поведения и психического состояния людей в условиях чрезвычайной ситуации; описана связь между поведением пострадавших в зоне бедствия и появлением слухов среди них. Также в статье подана детальная характеристика динамики состояния лиц, подвергшихся воздействию чрезвычайной ситуации, и типичные проявления поведения людей в тяжелых условиях.

Ключевые слова: слухи, поведение, психическое состояние, чрезвычайная ситуация.

Potapchuk N. D. The features of behavior of population in an emergency situation as a factor in emergence and spread of rumors

The article discusses features of behavior and mental state of people in emergency situations; describes relationship between behavior of victims in disaster area and rumors among them. The article also submitted a detailed characterization of dynamics of state of people exposed to emergencies and typical existences of human behavior in difficult conditions.

Key words: rumors, behavior, mentalstate, emergency.